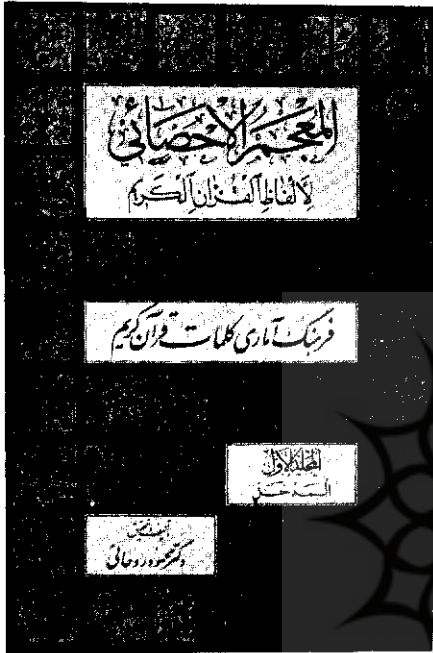

فرهنگ کلمات قرآن کریم

بهاء‌الدین خرمشاهی

المعجم الإحصائي لالفاظ القرآن الكريم / فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم. تألیف و تحقیق دکتر محمود روحانی. مشهد، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸-۱۳۶۶، جلد ۳.

المعجم الاحصائي لالفاظ القرآن الكريم / فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم، تألیف و تحقیق دکتر محمود روحانی قرآن پژوه معاصر، فرهنگ بسامدی یا واژه‌نما، یا کونکوردانس قرآن مجید است، که کلیه کلمات و حتی حروف قرآن مجید را (۱۱۴ سوره، ۶۲۳۶ آیه، ۷۷۸۰۷ کلمه) در یک نظم سراسری الفبائی (= ابجدی / ابثنی) به قرآن پژوهان و همه کسانی که به نحوی با کلمات قرآن سروکار دارند، یا می‌خواهند از طریق یک کلمه-هر کلمه‌ای که باشد- از یک آیه یا عبارت قرآنی، به اصل و تمامت آن آیه یا عبارت در متن قرآن کریم راه یابند، عرضه می‌دارد. این فرهنگ آماری طبعاً کشف‌الآیات [= کشف‌الآیات] یعنی «آیه‌یاب» هم هست. فرق آن با المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم، وضع و تدوین محمد فؤاد عبدالباقی، دو چیز است: ۱) در المعجم المفهرس کلمات قرآنی برحسب ریشه یا ماده، سپس الفبایی کردن آنها، مرتب شده است. ۲) در المعجم المفهرس فقط اسمها و فعلها و اندکی از حرفها و ضمائر آمده است. یعنی حرفهائی نظیر «عند»، «فوق»، «بین» آمده است و بسیاری از حرفها از جمله «الی»، «علی»، «من»، «فی» و ضمیری چون هذا، الذی، و هو و نظایر آنها نیامده است. حال آنکه همه اینها در فرهنگ آماری، طبق نظام الفبایی آغازین-نه ماده یا ریشه- ثبت شده است. درباره فرق فرهنگ آماری با سایر معجمهای مشابه، در سطور بعدی نیز سخن خواهیم گفت.

(کونکوردانس عربی قرآن)، به کوشش گوستاو فلوگل اسلامشناس و قرآن پژوه آلمانی است که در سال ۱۸۴۲ م. در لایپزیک منتشر شده و بعدها بارها به انواع صور تجدید طبع یافته است. ۳) تدوین المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الكريم، اثر محمد فؤاد عبدالباقی، فهرست نگار و فرهنگ نویس معروف معاصر عرب، که اثری خوش تدوین و نسبتاً آسان یاب و پاسخگوست و به انواع قطعها و شکلها و رنگها (از جمله بارنگ سرخ چاپ کردن مدخلها و مواد اصلی، شبیه به المنجد) در جهان اسلام و ایران به طبع رسیده است و اخیراً آن را در ایران به ترتیب الفبای آغازین نیز مرتب کرده و به طبع رسانده‌اند.

مؤلف فرهنگ آماری این سه اثر و ۱۹ اثر دیگر، جمعاً ۲۲ فقره از این کشف‌الآیات‌ها را در مجلد اول کتاب حاضر نقدومعرفی کرده است. به بیان دقیقتر در مجلد اول کتاب (= مدخل)، صفحات ۴۹ تا ۱۰۱، شش «معجم مفهرس» یا «فهرست الفاظ» یا به طور کلی واژه‌نما یا آیه‌یاب را از نظر «نقایص و اشتباهات آماری، اشتباه در تعیین وضع الفاظ، عدم تطبیق لفظ با آیه ذکر شده، الفاظ کسری، الفاظ تکراری و اضافی، نارسایی در

تا پیش از تدوین فرهنگ آماری، در تاریخ کشف‌الآیات‌سازی قرآن مجید، سه سرفصل و نقطه آغاز یا عطف مهم وجود دارد: ۱) تدوین آیه‌الآیات فرقانی، که طبق نوشته و معرفی دکتر محمود روحانی، مؤلف محترم فرهنگ آماری، در جلد اول [= مدخل]، ص ۶۶۲، اولین کشف‌الآیات قرآن مجید در جهان اسلام است. این اثر تألیف احمد بن محمد نیشابوری، معاصر و معاشر جامی است که کار خود را در سال ۸۸۵ ق. آغاز کرده و در سال ۸۹۱ ق به انجام رسانده است. ۲) تألیف نجوم‌الفرقان فی اطراف القرآن

اختلاف و اشتباه مصون نخواهند بود. چنانکه حتی فرهنگنویسان و فراهم آورندگان کشف آیاتهای مختلف قرآن که بر اساس ماده و ریشه عمل کرده‌اند، در بسیاری موارد اختلاف نظر دارند، و آقای دکتر محمود روحانی در «مدخل» فرهنگ آماری فصلی دارند به نام «فهرس الالفاظ المختلف فی موادها»، جلد اول، ص ۵۸۳ تا ۶۲۵، و در این چهل و چند صفحه «نظرات متفاوت صاحبان معاجم [= ده معجم] را درباره مواد بعضی الفاظ» به ترتیب و تفصیل یاد کرده‌اند. مؤلف فرهنگ آماری انگیزه تدوین و نیز انتخاب این شیوه را چنین شرح می‌دهد:

بررسی معجمهای قرآنی موجود نشان داد، مرجع اطمینان بخشی که کلیه الفاظ قرآن و آمارهای مربوط به آن را دربرگیرد و در عین حال برای گروههای بیشتری قابل استفاده باشد وجود ندارد. در جریان تجربه نیز دیده می‌شد که آشنایی اکثریت افراد جامعه با معجمهای قرآنی و طرز استفاده از آنها - بویژه معجمهایی که بر اساس ماده کلمات تنظیم شده - بسیار ناچیز است. همین ضرورتها نظر مؤلف را به تدوین معجم نوینی جلب کرد که دربرگیرنده کلیه الفاظ قرآن و آمارهای مربوط به آن بوده و با روشی ساده تنظیم شده باشد... (پیشگفتار، ص سیزده)

چنانکه پیشتر اشاره شد، هدف عمده کشف آیاتها تسهیل دستیابی به آیات قرآن است. ولی فرهنگ حاضر علاوه بر این کار، اهداف و نیازهای دیگری را نیز برمی‌آورد. از جمله: (۱) فراوانی کلمات در قرآن و تفکیک آنها بر حسب مکی و مدنی، (۲) به دست دادن فهرست جامعی از ریشه‌های کلمات قرآنی با ذکر تمامی مشتقات آنها (صفحات ۳۵۵ تا ۵۸۲ مدخل)، (۳) بحث در الفاظ آیات مستثنیات (آیات مکی در سوره‌های مدنی و بالعکس) و به دست دادن مواضع آنها در بدنه اصلی فرهنگ آماری، (۴) تعداد کلمات آغاز شده با هر یک از حروف الفبا با ذکر مجموع فراوانی آنها، و نیز تفکیک این فراوانی به مکی و مدنی، (۵) بحث در تعداد آیات و کلمات هر یک از سوره‌ها، (۶) بحث و بررسی تعداد آیات و کلمات قرآن در مآخذ دیگر، (۷) تعداد نام سوره‌ها به تفکیک مکی و مدنی، (۸) احصاء دقیق لفظ جلاله (الله) در قرآن که نشان می‌دهد تز جنجال انگیز رشاد خلیفه درباره اعجاز عددی قرآن که بسیاری از آیات یا کلمات، از جمله لفظ «الله» را، مضربی از ۱۹ (تعداد حروف بسم الله الرحمن الرحیم که اساس تز و محاسبات او قرار گرفته است) می‌دانست، یعنی تعداد کل کلمه الله را در سراسر قرآن ۲۶۹۸ (= ۱۹ × ۴۲) جلوه می‌داد درست نیست و مؤلف فرهنگ آماری با حوصله و همت شگرفی

ترتیب الفبایی الفاظ، عدم تطبیق فراوانی ثبت شده با تعداد آیات یا مواضع الفاظ، اشتباه در تعیین مکی و مدنی الفاظ، عدم تعیین مکی و مدنی الفاظ، و اشتباهات چاپی» به تفصیل و دقت بررسی و نقادی کرده، و در پایان مدخل، همین شش فرهنگ یا فهرست را همراه با ۱۶ فرهنگ یا فهرست دیگر، و جمعاً ۲۲ کشف آیات را که مهمترین کشف آیاتهای قرآن از قرن نهم تا چهاردهم هستند و در سراسر جهان اسلام تدوین شده‌اند، با ارائه تصاویرهای متعدد و گاه رنگی از صفحه عنوان و سایر صفحات آنها معرفی کرده است.

فرهنگ آماری کلمات قرآن کریم، چنانکه گفته شد در سه مجلد است. مجموعاً در اندکی بیش از ۲۶۰۰ صفحه در قطع وزیری. جلد اول مدخل نام دارد و اشاره‌ای به محتویات آن کردیم، و باز خواهیم کرد. جلد دوم و سوم بدنه اصلی فرهنگ یا فهرست و اژه‌نمای دکتر روحانی را تشکیل می‌دهد.

✱

مشخصه اصلی این فرهنگ، الفبائی (= ابجدی / ابثی) بودن آن است. یعنی حروف اوایل کلمات را مبنا قرار داده است، نه ماده یا ریشه را. مثلاً کلمه اباریق را در این فرهنگ باید در «الف» و با ملاحظه حرفهای بعدی یعنی «ب»، «الف»، «ر» و به ترتیب حرفهای دیگر جست و جو کرد، نه در «برق». همچنین «استبرق» را نیز در «ا»، «س»، «ت»... نه در «برق». یا تمام افعالی را که در باب استفعال است مثلاً استجابوا، استجارک، فاستجبنا، استحوذ، استخلف و غیره را باید در «ا»، «س»، «ت»... الخ جست و جو کرد، نه در ریشه آنها که به ترتیب «ج و ب»، «ج و ر»، «ج و ب»، «ح و ذ»، «خ ل ف» است.

علت انتخاب نظام ابجدی یا الفبایی حروف آغازین کلمات، گرایش قاطبه مسلمانان یا اسلامشناسان غیر عرب در عصر جدید به نظام الفبایی آغازین است. چنانکه انتشار المنجد الابجدی در دو سه دهه پیش حاکی از این نیاز و پاسخگوی آن بود. در میان ۲۲ کشف آیاتی که به آنها اشاره کردیم، دو سه تا به همین ترتیب ابجدی / ابثی است. البته خود عربها نیز در حدس زدن و بازیافتن ریشه اصلی کلمات، مشکلاتی دارند، و اگر از علم صرف و اشتقاق بهره کافی برده و آموزش لازم را هم دیده باشند، باز از

التسلسل (شماره ردیف)، ۲) اللفظة (کلمه قرآنی که به ترتیب الفبای آغازین درج شده است)، ۳) العدد (نشان دهنده اینکه يك کلمه چند بار در قرآن به کار رفته است)، ۴ و ۵) التفصیل: المکی / المدنی (تعداد استعمال يك کلمه در قرآن با بیان اینکه مکی است یا مدنی)، ۶ و ۷) الموضع: السورة: الآیه (المکی) / السورة: الآیه (المدنی) (تعیین اینکه آن لفظ یا کلمه قرآنی در کدام سوره به کار رفته و آیا مکی است، یا مدنی، یا از مستثنیات است) و ۸) المادة (که ریشه - غالباً سه حرفی - کلمه قرآنی را نشان می دهد). مؤلف برای تدوین این فرهنگ که دقیقترین، کاملترین، آسان‌یاب‌ترین و خوشچاپ‌ترین واژه‌نمای قرآن کریم است، حوصله و همت والایی به خرج داده است. ۱۲ سال (۷ سال برای تحقیق و تدوین و ۵ سال برای آماده‌سازی چاپی و چاپ و نمونه‌خوانی و نظارت بر کلیه مراحل نشر) از عمر گرانمایه را صرف گرامی‌ترین خدمت به اسلام و مسلمانان و اسلامشناسان و قرآن پژوهان کرده است.

مؤلف یازده مرحله تدوین این فرهنگ را به شیوایی شرح داده است که در اینجا اختصاراً فقط به عنوان آن مراحل اشاره می شود: ۱) انتخاب قرآن مأخذ (که المصحف المیسر است)، ۲) مقابله و تطبیق قرآن چاپ فلوگل با المصحف المیسر (زیرا در قرآن چاپ فلوگل فاصله بین کلمات به اندازه لازم و کافی است و این فاصله در بین کلمات سایر قرآنها چاپی از جمله المصحف المیسر وجود ندارد، لذا مؤلف پس از این تطبیق و آماده‌سازیهای دیگر و ارسای شماره آیات، تمام کار خود را بر نسخه قرآن فلوگل متمرکز کرده است)، ۳) شمارش کلمات: الف) شمارش مستقیم (کلمه‌شماری)، ب) شمارش غیرمستقیم (شمارش کلمات مشتق و غیرمشتق)، ۴) تنظیم فیشهای الفبایی الفاظ، ۵) تفکیک الفاظ برحسب مکی و مدنی، ۶) تعیین موضع کلمات، ۷) کنترل آماری تعداد و مواضع الفاظ، ۸) ثبت ماده کلمات، ۹) ثبت اعلام قرآن، ۱۰) آمار کلمات مشتق از هر ماده، ۱۱) آماده کردن دستنویسها. ناگفته نماند که مؤلف محترم «روش استفاده از معجم حاضر» را در فصلی به همین نام (مدخل، صفحات ۱۲۲ تا ۱۳۲) به روشنی شرح داده‌اند.

شناخت مکی و مدنی

یکی از علوم ده- دوازده گانه قرآنی علم شناخت مکی و مدنی است. قدما به حق معتقد بودند که این علم همانند علم اسباب (شان) نزول، به کلی نقلی و موقوف به اخبار صحابه و تابعین و محدثان و مورخان است و عقل و اجتهاد را در آن راهی نیست. در عصر جدید بعضی از قرآن‌شناسان، از جمله نولدکه، و بعضی از قرآن پژوهان مسلمان، ذوق و رزیهایی در شناخت مکی و مدنی به

لفظ جلاله را دوبار یا به دو طریق در سراسر قرآن احصا کرده و نشان داده است که تقریباً تمامی فرهنگها و فهرستها در این باره اشتباه کرده‌اند و عدد درست و دقیق ۲۶۹۹، یعنی یکی بیشتر از آمار مقبول و «معجزه آفرین» رشاد خلیفه است.

یکی دیگر از مشخصه‌های مثبت فرهنگ آماری دوزبانه، یعنی فارسی- عربی بودن آن است. به این شرح که مقدمه و بحثها و جدولهای اساسی مجلد اول یعنی مدخل، به ترجمه عربی نیز آمده است، و مجلد دوم و سوم سراسر ساختمان عربی دارد. این کار درست و ناگزیر و مطلوب است. زیرا فهرست يك اثر عربی، آنهم اثری به عظمت و اهمیت قرآن، نمی تواند و نمی باید به زبان دیگر باشد. آری کشف آیاتها یا کونکوردانسهای انگلیسی قرآن هم داریم، ولی آنها را بر مبنای و برای استفاده از ترجمه‌های انگلیسی (از جمله ترجمه آبربی) از قرآن فراهم ساخته‌اند. البته بسیاری از جدولهای اساسی فقط سر عنوان عربی دارد- یعنی قرینه فارسی ندارد. زیرا به آسانی برای فارسی زبانها مفهوم بوده است و لزومی نداشته است که مؤلف صرفاً به خاطر يك عنوان کوتاه، يك جدول را دوبار عرضه کند. این دوزبانه بودن فرهنگ آماری دامنه کاربرد آن را به سراسر جهان اسلام و جهان تحقیقات اسلامشناسی و قرآن پژوهی گسترش می دهد و از افق ایران و محدوده زبان فارسی فراتر می برد. بدین ترتیب صدور آن نیز به خارج (به اروپا و جهان عرب) ممکن و مطلوب است و به شرط موافقت و اجازه مؤلف و ناشر، تجدید طبع افستی آن در خارج از جمهوری اسلامی ایران آسان است.

یکی دیگر از مشخصه‌های این کتاب، وفور آمار و جدولهای آماری و تطبیقی آن است. در جلد اول این کتاب ۳۶ جدول مهم و گاه چند و چندین صفحه‌ای، یا چندین قسمتی، برای نشان دادن یا مقایسه اطلاعات مختلف به کار رفته است.

بدنه اصلی کتاب، مجلدات دوم و سوم، چنانکه اشاره شد، ساختمان عربی دارد و طبیعی است که چنین ساختمانی داشته باشد. زیرا نص کلیه کلمات قرآن را عرضه می‌دارد.

هر صفحه از مجموع ۱۸۶۲ صفحه این دو مجلد، با استفاده از رنگ آبی فیروزه‌ای، به هشت ستون تقسیم شده است. و هشت اطلاع را یکجا با هر کلمه و درباره هر کلمه ارائه می‌دهد: ۱)

کسانی که آیات بعدی را مخصص می‌دانند.» (ترجمه الاتقان، ۴۵/۱). زرقانی یکی از قرآن پژوهان و متخصصان علوم قرآنی در عصر جدید، پس از ذکر فوایدی که دو منبع پیشین یاد کرده‌اند، دو فایده دیگر نیز برای آن قائل شده است: (۱) معرفت تاریخ تشریح و تدرج قانونگذاری اسلامی، (۲) وثوق پیدا کردن به قرآن و به اینکه به دست ما سالم و مصون از تغییر و تحریف رسیده است (مناهل العرفان، ۱/۱۸۸). می‌توان فواید دیگری نیز برای شناخت مکی و مدنی پیدا کرد. یکی از اهم آنها یافتن مبنای قضاوت در مواردی از تاریخ صدر اول اسلام یا سیره نبوی است که به نحوی با آیات قرآن ارتباط داشته باشد، و نظایر آن.

مؤلف فرهنگ آماری اعتنا و اهتمام شایسته‌ای به شأن بازشناخت مکی و مدنی کرده است، و چنانکه اشاره شد پنجمین مرحله از مراحل یازده گانه در سیر تکوین و تدوین این اثر، تعیین مکی و مدنی و آیات مستثنیات بوده است. چنانکه اشاره شد، مؤلف در سراسر بدنه اصلی فرهنگ، به مکی یا مدنی بودن هر کلمه تصریح دارد. آیات مستثنیات را هم در جدولهای ۱۸ و ۱۹ و هم در بدنه فرهنگ با دو علامت نشان داده است. آمار دقیقی همراه با جدول از سوره‌های مکی و آیه‌ها و کلمات آن، و نظیر آن از مدنیات به دست داده است. و «ضابطه‌ای [بلکه ضوابطی] برای تشخیص آیات مکی و مدنی» (مدخل، ص ۶۲۷ تا ۶۴۷) یاد کرده که بسیاری از آنها تازگی دارد. از جمله اینکه چند گروه کلمه یا ریشه اسم و فعل یا اعلام خاصی از قرآن ارائه کرده‌اند که اگر در هر آیه‌ای یکی از آنها یافت شود، آن آیه مکی (پیش از هجرت) است. و چند گروه کلمه یا ریشه اسم و فعل یا اعلام خاص دیگری یاد کرده‌اند که اگر یکی از آنها در آیه‌ای باشد آن آیه مدنی (پس از هجرت) است. سپس طبق همین شیوه تحقیق که تازگی دارد، و نتیجه کاربرد روش دقیق آماری ایشان است، فهرستی مفصل و مرتب از الفاظی که «آیات مکیه» آنها را دربردارد به دست داده‌اند؛ یا به همین ترتیب فهرستی از الفاظی که «آیات مدنی» آنها را دربردارد. و نیز فهرستی از ریشه‌هایی که مکیات یا مدنیات آنها را دربردارند.

حق این است که جای یک چنین فرهنگ آماری، که با اسلوبی بسیار دقیق و علمی و اعتماد انگیز و احترام انگیز تدوین شده است، در عالم مراجع قرآنی و قرآن پژوهی خالی بود. حروفچینی، چاپ و صحافی شکل کتاب، از کادری که به کار آبی فیروزه‌ای برای جدولها و کادربندیهای سراسر کتاب به کار رفته، تا اعرابگذاری دقیق، تا انتخاب ترنجهای تزئینی و آستر بدرقه و روکش خوشطرح جلد و ظرایف دیگر همه حاکی از چاپ شناسی و حسن سلیقه مؤلف دانشمند و روشمند و ناشر کاردان این اثر است.

خرج می‌دهند. شاید زمینه‌ای که به این ذوق ورزیها و اجتهادات شخصی میدان داده است این باشد که اتفاق نظر و اجماعی بین مفسران و قرآن پژوهان قدیم و جدید درباره مکی یا مدنی بودن یکایک صدوچهارده سوره وجود ندارد. لذا اینان می‌کوشند از قراین دیگر، جز شواهد نقلی، سود جویند و فی‌المثل با استمداد از سبک‌شناسی و سایر پژوهشهای زبان‌شناسی و واژه‌شناسی آن خلأها یا تردیدها را برطرف سازند.

قرآن پژوهان به‌ویژه مفسران از همان صدر اول تا عصر حاضر به تعیین یا بازشناسی مکی و مدنی اهتمام و علاقه داشته‌اند. در میان مفسران بزرگ، اعم از شیعه یا سنی، فقط طبری است که در تفسیر خود متعرض شناخت مکی و مدنی یا ذکر مکی یا مدنی بودن سوره‌ها و آیات نشده است. ترجمه فارسی تفسیر طبری - که به غلط به ترجمه ملخصی از تفسیر جامع البیان طبری معروف شده، و در واقع ترجمه آن نیست، و از منابع دیگر فراهم شده است - در مقدمه فهرستی از سوره‌های مکی و مدنی داده است. بقیه مفسران بزرگ از جمله شیخ طوسی، شیخ طبرسی، شیخ ابوالفتوح رازی، میبیدی، زمخشری، قرطبی، فخررازی، ابن کنیر، بیضاوی، سیوطی، ابن عماد، آلوسی، اسماعیل حقی، شوکانی، فیض کاشانی، تا برسد به قاسمی - علامه شام - و شادروان علامه طباطبائی همه درباره مکی یا مدنی بودن سوره‌ها یا آیات بعضی از سوره‌ها، به درجات مختلف، به اجمال یا تفصیل بحث کرده‌اند. در اینکه مکی و مدنی ناظر به مکان است یا زمان، یعنی امری تاریخی است یا جغرافیایی، بین قرآن پژوهان بحث و اختلاف نظر است. اما بهترین قول - که آقای دکتر روحانی هم در کتاب حاضر برگزیده‌اند - این است که مکی و مدنی امری سنوی و زمانی است و سوره‌ها یا آیات مکی یعنی آیات و سوره‌های نازل در پیش از هجرت؛ و مدنی یعنی سوره‌ها یا آیات نازل در ایام هجرت یا پس از هجرت.

زرکشی در برهان فقط یک فایده برای شناخت مکی و مدنی قائل است و آن بازشناسی ناسخ و منسوخ است (البرهان، ۱/۱۸۷). سیوطی یک قدم فراتر رفته است: «از فواید شناختن مکی و مدنی این است که با این فن تشخیص می‌دهیم کدامیک از آیات پیشتر نازل شده و کدامیک دیرتر. زیرا ممکن است آیات بعدی ناسخ و یا مخصص حکم آیات پیشین باشند. بنا به گفته